

УДК 342.4+321.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.18>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕЖИМУ: АНТИНОМІЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ І ТОТАЛІТАРИЗМУ¹

Сухонос В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фундаментальної юриспруденції
та конституційного права ННІ права,
Сумський державний університет
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9058-5182>*

Сухонос В.В. Правові засади формування та функціонування демократичного режиму: антиномія лібералізму і тоталітаризму.

Стаття присвячена проблематиці правових засад формування та функціонування демократичного режиму в його ліберальному та тоталітарному вимірах.

При цьому, оскільки нічим не обмежена влада народу таїть у собі небезпеку тоталітаризму, що неодноразово проявлялися у минулому як нашої держави, так і світу в цілому, дослідження демократичного режиму має актуальний характер.

Отже, метою цього дослідження є правові засади формування та функціонування демократичного режиму у контексті його взаємодії з лібералізмом і тоталітаризмом. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань.

У статті обґрунтовано, що «чисті» політичні режими мають достатньо абстрактний характер. З'ясовано, що в рамках «дуального» підходу існує дві дихотомії політичних режимів: залежно від взаємодії держави із особистістю та за приналежністю суверенітету. Доведено, що в результаті дуальності виділяється режим «тоталітарної демократії», прикладом якого можна вважати СРСР доби культу особи Й. Сталіна, та режим «ліберальної демократії», прикладом якого є США значну частину своєї історії. Стаття містить висновок про те, що філософська першооснова «тоталітарної демократії» була сформована в рамках т. зв. «теорії колективістської демократії», за якої народ розглядався як багатоголова єдина колективна істота, що часто могло мати негативні наслідки у вигляді, приміром, сентенції «ворог народу». Наголошується, що залучення широких народних мас до репресивної сталінської системи створив певний «демократичний сурогат» – радянську «тоталітарну демократію», за якої радянський народ залучається до судилищ над «ворогами народу» (демократичний вимір), а сам характер репресій має масовий характер, що наближає його до геноциду (тоталітарний вимір). З'ясовано, що ліберально-демократичний режим в США склався унаслідок поєднання того, що народ бере активну участь у відправленні державної влади (демократичний вимір) та конституційно-правового декларування, в якості засадничого принципу, свободи (ліберальний вимір).

Практична цінність роботи полягає у необхідності створення запобіжників відродження тоталітаризму в світі в умовах активного використання постулатів демократії недемократичними режимами.

Ключові слова: політичний режим, демократичний режим, режим ліберальної демократії, режим тоталітарної демократії, правові засади демократичного режиму, геноцид, демократія.

¹ Дослідження проведено на виконання міжнародного проєкту у сфері освіти ERASMUS-JMO-2021-HEI-TCHRSCH-101047645 – “EULOCDEM: Локальна демократія: кращі європейські практики для України» (спільний проєкт СумДУ, Еразмус+ Жан Моне Фонду та Виконавчого агентства з питань освіти та культури за підтримки ЄС). Підтримка Європейською комісією випуску цієї публікації не означає схвалення змісту, який відображає лише думки авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

Sukhonos V.V. Legal Basis of the Formation and Functioning of the Democratic Regime: the Antinomy of Liberalism and Totalitarianism.

The article is devoted to the problems of the legal foundations of the formation and functioning of a democratic regime in its liberal and totalitarian dimensions.

At the same time, since the unlimited power of the people hides the danger of totalitarianism, which has repeatedly manifested itself in the past of both our country and the world as a whole, the study of the democratic regime is of an urgent nature.

Therefore, the purpose of this study is the legal basis of the formation and functioning of a democratic regime in the context of its interaction with liberalism and totalitarianism. The implementation of the specified goal requires the performance of a number of scientific tasks.

The article substantiates that «pure» political regimes have a sufficiently abstract character. It was found that within the framework of the «dual» approach there are two dichotomies of political regimes: depending on the interaction of the state with the individual and according to the affiliation of sovereignty. It is proven that as a result of duality, the regime of «totalitarian democracy» is distinguished, an example of which is the USSR during the era of the personality cult of Y. Stalin, and the regime of «liberal democracy», the example of which is the USA for a significant part of its history. The article concludes that the philosophical foundation of «totalitarian democracy» was formed within the framework of the so-called «theory of collectivist democracy», according to which the people were considered as a multi-headed single collective being, which could often have negative consequences in the form of, for example, the maxim «enemy of the people». It is emphasized that the involvement of the broad masses of the people in the repressive Stalinist system created a certain «democratic surrogate» - the Soviet «totalitarian democracy», under which the Soviet people are involved in the trials of the «enemies of the people» (democratic dimension), and the nature of the repression itself has a mass character, which brings it closer to genocide (totalitarian dimension). It was found that the liberal-democratic regime in the USA was formed as a result of the combination of the fact that the people take an active part in the sending of state power (democratic dimension) and the constitutional and legal declaration, as a fundamental principle, of freedom (liberal dimension).

The practical value of the work lies in the need to create safeguards for the revival of totalitarianism in the world in conditions of active use of the postulates of democracy by non-democratic regimes.

Key words: political regime, democratic regime, regime of liberal democracy, regime of totalitarian democracy, legal foundations of democratic regime, genocide, democracy.

Постановка проблеми. Демократичний характер української держави проголошується ст. 1 Конституції України [14]. Загалом, поняття «демократія» ще з давньогрецьких часів розуміється як «влада народу» [35, с. 76]. Причому, зазвичай, більшість давньогрецьких філософів досить обережно ставилися до цього явища. Зокрема, можна згадати, що Платон віддавав перевагу правлінню філософів [1, с. 14], а не народу, тоді як Аристотель взагалі вважав демократію «неправильною» формою держави [1, с. 22].

У подальшому ситуація неодноразово змінювалася і на сьогодні демократія має як своїх прихильників, так і критиків, оскільки навіть формальне (ст. 1 Конституції РФ) проголошення російської держави демократичною [12, с. 221] або існування у XX ст. низки соціалістичних країн «народної демократії» [7, с. 475–481] зовсім не означало повновладдя народу: зазвичай це була форма прямого або завуальованого авторитаризму чи тоталітаризму.

У зв'язку із цим, достатньо актуальним є визначення тих параметрів, що роблять демократію справжнім народовладдям або перетворюють її на свою авторитарну протилежність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не можна вважати, що політичний режим, як і демократичний режим, не були предметом наукових досліджень. Зокрема, в Україні аналізувалася як природа політичного режиму в цілому [16], так і його різновиди у модальному вимірі. Зокрема, можна згадати як вітчизняні [22], так і зарубіжні [11] дослідження демократичного режиму. Неодноразово здійснювався аналіз і тоталітарного режиму, його природа та вплив на суспільство [39].

Окремі аспекти як демократичного [27], так і тоталітарного [28] режимів досліджував автор цієї статті.

Не можна також не вказати, що вже розпочалися окремі спроби розглянути політичний режим у дуальному вимірі. І хоча більшість робіт присвячено проблематиці ліберальної демократії [37],

проте з'явилися окремі напрацювання, автори яких намагалися дослідити дуальний вимір політичного режиму [31].

Не применшуючи доробку вищезазначених дослідників, слід наголосити, що більшість з них має позаправовий характер. В вітчизняній же юриспруденції проблематика дуального виміру усе ще залишається мало досліджуваною.

Мета і завдання статті. Саме тому, метою цієї статті є правові засади формування та функціонування демократичного режиму у контексті його взаємодії з лібералізмом і тоталітаризмом. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань. По-перше, загалом охарактеризувати політичний режим в його модальному і дуальному вимірі. По-друге, дослідити колективістські та індивідуалістські теорії демократії як філософську першооснову демократичного дуалізму. По-третє, на прикладі сталінського СРСР, розглянути політико-правові та соціально-економічні особливості формування та функціонування режиму тоталітарної демократії. По-четверте, на прикладі США, розглянути політико-правові та економічні особливості формування та функціонування режиму ліберальної демократії.

Виклад основного матеріалу. Одним з трьох елементів форми держави є політичний режим. Саме він фактично дозволяє зрозуміти роботу державного механізму немов би «з середини», фіксуючи нашу увагу на тих засобах і способах, завдяки яким реалізується державна влада в тій чи іншій країні [13, с. 149].

Як відомо, існує низка класифікацій політичних режимів. З суто юридичного аспекту важливим уявляється розподіл усіх політичних режимів на демократичні, ліберальні, авторитарні і тоталітарні, який здійснюється за типом правового регулювання [7, с. 247].

Вітчизняна юриспруденція під тоталітаризмом розуміє той політичний режим, в умовах якого держава, політична влада повністю підпорядковують собі суспільство і особистість, усі сторони їх життєдіяльності [4, с. 111]. Щодо авторитаризму, то ним є політична концепція і політична практика, в основу яких покладено зосередження монопольної чи значної влади в руках однієї особи або групи осіб [18]. Лібералізм зазвичай розглядається як громадсько-політична та ідеологічна течія, котра об'єднує прихильників парламентаризму, політичних і економічних свобод, ринкового господарства та вільної конкуренції [23, с. 482]. В якості політичного режиму він має на меті звільнення суспільства від пут держави, а особистість – від тиску авторитарного колективізму [7, с. 318]. Щодо демократії, то вона є формою організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтуються на визнанні народу джерелом влади [19, с. 61].

Проте це – так би мовити, «чисті» режими, які існують подібно до такої собі «сферичної кори» [44], інакше кажучи, вони мають достатньо абстрактний характер. Конкретні ж історичні прояви мали ті політичні режими, які поєднували їх «чисті» різновиди в рамках «дуального» підходу [7, с. 248]. При цьому, в рамках останнього існує дві дихотомії політичних режимів. Зокрема, залежно від взаємодії держави із особистістю виділяється дихотомія «тоталітаризм – лібералізм», а за приналежністю суверенітету – дихотомія «авторитаризм – демократія» [29, с. 19]. В результаті подібної дуальності виділяється режим «тоталітарної демократії», прикладом якого можна вважати СРСР доби культу особи Й. Сталіна, та режим «ліберальної демократії», прикладом якого є США значну частину своєї історії [7, с. 249].

Філософська першооснова «тоталітарної демократії» була сформована в рамках т. зв. «теорії колективістської демократії». Як відомо, колективістські погляди на демократію домінували більшу частину історії людства. Зокрема, можна згадати ще добу античності, коли вперше були запроваджені демократичні ідеали в стародавніх Афінах [15, с. 142], коли кожен афінський громадянин, незалежно від свого майнового стану і освіти, міг брати активну участь у народних зборах [9, с. 87] чи суді. Зокрема, можна згадати, що відомого давньогрецького філософа Сократа засудили на смерть практично рішенням афінського народу [5], себто колективного суб'єкта. Ідеали саме такої демократії відстоював Демокрит, вказуючи, що бідність у демократії є настільки ж кращою за т. зв. добробут громадян при царях, наскільки свобода є кращою за рабство [8, с. 30].

В Епоху Революції XVI–XVIII ст. подібні погляди стають домінуючими у працях Т. Мора та Ж.-Ж. Руссо. Зокрема, останній вважається основоположником теорії народного суверенітету, оскільки визначав суверена в якості колективної істоти [21, с. 31], яка складається з громадян, кожен з яких «бере участь у здійсненні суверенної влади» [21, с. 22]. Подібна формула дозволяє нам припустити, що філософ розглядав народ як єдиний колективний суб'єкт.

При цьому, розгляд народу як багатоголової єдиної колективної істоти часто може мати негативні наслідки у вигляді, приміром, сентенції «ворог народу».

Як відомо, це поняття вперше виникає ще в античні часи у Стародавньому Римі [24]. Під час Великої Французької буржуазної революції цей термін знову набув поширення. Зокрема, у прийнятому 10 червня 1794 р. Національним Конвентом Франції декрету про реорганізацію Революційного трибуналу термін «ворог народу» набув легальної дефініції: згідно п. 5 Декрету, цією категорією осіб визнавалися «ті, хто заміряється силою або хитрощами на громадську свободу» [40, с. 134]. Після жовтневого державного перевороту 1917 р. в Російській республіці ця категорія знову відроджується. Зокрема, 28 листопада (11 грудня) 1917 р. Рада народних комісарів РСФРР видає декрет «Про арешт вождів громадянської війни проти революції», частина I якого вказує на необхідність арешту членів «керівних установ партії кадетів, як партії ворогів народу» [38]. На думку С. Куртуа, це було перше використання сентенції «ворог народу» в офіційних документах радянської влади [42, с. 63]. Проте, набагато більшого поширення цей термін набув за часів культу особи Й. Сталіна. Виступаючи на XX з'їзді КПРС з викриттями злочинів останнього, I секретар ЦК КПРС М. Хрущов вказував, що поняття «ворог народу» запровадив саме Й. Сталін [41, с. 16].

I хоча, як ми бачимо, цей термін почав вживатися вже відразу після жовтневого перевороту, проте можна погодитися і з М. Хрущовим, оскільки словосполучення «ворог народу», яким позначалися усі незаконно репресовані в Радянському Союзі, масового поширення набуло саме за часів тоталітарної сталінської системи, часові рамки якої можна розглядати у широкому і вузькому сенсі цього слова. На нашу думку, вузький аспект радянського тоталітаризму обмежується періодом від XVII з'їзду ВКП (б), який відбувся у 1934 р., і до смерті Й. Сталіна у 1953 році. Щодо широкого аспекту, то він об'єднує три періоди: перехід від ідеократичного авторитаризму до тоталітаризму (1929-1934), період тоталітаризму (1934-1953) і перехід від тоталітаризму до партійно-вождистського авторитаризму (1953-1957). У цьому випадку, як ми бачимо, початок тоталітарного режиму припадає на 1929 рік [25, с. 106], коли в СРСР розпочалися процеси колективізації, або на 1927 рік, коли Й. Сталін зажадав від радянських органів державної безпеки (ОДПУ) проведення повальних арештів [32, с. 50]. Саме в цей період відбуваються перші судові процеси: «Шахтинський процес» 1928 р., процес «Промпартії» 1930 р., процес «Союзного бюро меншовиків» 1931 р., справа «Трудової селянської партії» (справа «О. Чайнова – М. Кондратьєва») [25, с. 118]. До цих процесів примикає й знаменита справа «Весна», за якою було притягнуто до судової відповідальності 2 010 осіб: 305 військових і 1 705 цивільних [32, с. 54]. Згодом масові репресії поширилися навіть на значну частину радянських очільників. Зокрема, можна згадати справи «Антирадянського троцькістсько-зинов'євського терористичного центру» 1936 року (розстріляли усіх 16 підсудних, у тому числі Г. Зинов'єва і Л. Каменева), «Паралельного антирадянського троцькістського центру» 1937 року (розстріляли 13 підсудних з 17), «Антирадянського правотроцькістського блоку» 1938 року (розстріляли 18 підсудних з 21, у т. ч. М. Бухаріна та О. Рикова) [25, с. 119-120]. До цих трьох процесів примикає й закритий суд над т. зв. «Антирадянською троцькістською військовою організацією» на чолі з маршалом Радянського Союзу М. Тухачевським, який відбувся у 1937 році і завершився розстрілом 8 провідних радянських воєначальників [25, с. 121].

Відомий радянський дипломат Ф. Розкольніков з цього приводу наголошував на подібності сталінських процесів 1936-1938 рр. відьомським процесам Середньовіччя [25, с. 126]. Як уявляється, ця позиція цілком має рацію, оскільки, поміж іншим, до обвинувачених досить широко застосовували катування, змушуючи їх визнати свою вину. Зокрема, про це можуть свідчити матеріали кримінальної справи М. Тухачевського, на яких збереглися плями крові радянського маршала [30, с. 166].

Результатом цього стало розповсюдження у радянському суспільстві взаємної підозрілості і страху, поширення доносів. Зокрема, можна згадати, що майбутній очільник СРСР Л. Брежнев у 1937 р. написав доноси на С. Красинського та О. Голубенка [20, с. 401]. Недаремно, свого часу С. Довлатов щодо Сталіна писав: «Сталін, звичайно, злочинець, але хто написав 40 мільйонів доносів?» [33].

Проте була й інша проблема, яка була пов'язана із тим, що колосальні маси людей брали участь у зборах і мітингах, вимагаючи страти «ворогів народу» [10, с. 286]. Звичайно, це можна пояснити тим, що, за словами О. Рожкова, атмосфера загальної підозрілості диктувала жорсткі правила гри: якщо сьогодні когось не викриєш ти, завтра викриють тебе [36, с. 701]. Проте, як на думку

дослідника, не лише страх чи, приміром, меркантильність, рухали доносчиками, але і шире сподівання, через боротьбу із «внутрішнім ворогом», покращити стан справ в СРСР.

Подібне залучення широких народних мас до репресивної сталінської системи створює певний «демократичний сурогат» – радянську «тоталітарну демократію», за якої радянський народ залучається до судилищ над «ворогами народу» (демократичний вимір), а сам характер репресій має масовий характер, що наближає його до геноциду (тоталітарний вимір).

На противагу цьому, сучасне розуміння демократії, багато в чому, з'явилося унаслідок поширення ідей індивідуальної демократії, які, на відміну від колективістських теорій, що не розділяли державу, суспільство і особистість, останню відокремлюють. Дж. Лок саме завдання «кривди людині» визначає в якості базової ознаки тиранії [17, с. 237]. Аналогічні ідеї просував у XIX ст. А. де Токвіль, вказуючи на небезпеку потрапити «під гніт тиранії» у випадку, коли люди не зуміють «... поступово впровадити й зміцнити демократичні інститути» і заздалегідь не підготуються до свободи [34, с. 253].

Концепцією, котра на перше місце поставила громадянську свободу, яка ґрунтується на реалізації прав і свобод індивіда, стала доктрина ліберальної демократії [6, с. 229] або демократії свободи [7, с. 332]. Недаремно А. де Токвіль, дослідивши реалії США XIX ст., довів, що «завдяки законами та особливо звичаям народ, який живе в демократичному суспільстві, може зберегти свободу» [34, с. 253]. У XX ст. це підтвердив XL президент США Р. Рейган, який наголосив, що демократична система заснована «...на вірі у святість людського життя та прав особистості» [26, с. 203]. Як зазначено в Декларації незалежності США, «всі люди... наділені своїм творцем певними невід'ємними правами» [40, с. 49].

Демократичний характер США було закріплено й на конституційному рівні: «Ми, народ Сполучених Штатів» [12, с. 333]. Водночас, XVI президент США А. Лінкольн, у своїй знаменитій Гетисбергській промові поетично визначив американську демократію як правління народу «з народу і для народу» [43].

І дійсно, народ бере активну участь у формуванні та відправленні державної влади.

Як відомо, державна влада в США здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

Згідно розділу 1 ст. I Конституції США, усі законодавчі повноваження, надаються Конгресу Сполучених Штатів Америки, який складається з Сенату і Палати представників. Відповідно до розділів 2 і 3 зазначеної статті вказані палати обираються американськими виборцями або безпосередньо (Палата представників), або опосередковано – через легіслатури штатів (Сенат) [12, с. 333].

Згідно розділу 1 ст. II Конституції, виконавча влада в США належить Президентові Сполучених Штатів Америки. Звісно, вибори президента також здійснюються опосередковано – через спеціальну колегію вибірників, сформовану відповідно до законодавства штатів [12, с. 336]. Проте, й пересічні громадяни мають можливість впливати на формування інституту президента через контроль над визначенням кандидатів через систему т. зв. «кокусів» – партійних зборів, під час яких політичні висуванці перетворюються на кандидатів у президенти. Річ у тім, що в США не передбачається постійного членства в демократичній чи республіканській партії. Це обертається можливістю кожної людини зареєструватися республіканцем чи демократом під час кокусу і, відповідно, проголосувати [3].

Щодо судової влади, то пересічні громадяни США можуть брати участь у її відправленні через систему присяжних, куди люди можуть обиратися навіть без наявності вищої освіти [2, с. 93].

Отже, якщо США декларують, в якості засадничого принципу, свободу, то політичний режим цієї держави є ліберальним, а якщо народ бере активну участь у відправленні державної влади, то він є демократичним. Поєднання ж рис лібералізму і демократії утворює в США ліберально-демократичний режим.

Висновки. Таким чином, якщо модальний вимір політичного режиму розглядають демократію лише як один з його видів, то в умовах дуального контексту демократія може розглядатися в умовах її взаємодії з лібералізмом і тоталітаризмом. У цьому випадку ми маємо справу з режимами ліберальної і тоталітарної демократії. Причому, доктринальні витоки режиму тоталітарної демократії були закладені ще колективістськими теоріями демократії, які домінували в світі у стародавню та середньовічну епохи і досягли свого піку в працях французьких просвітителів на кшталт Ж.-Ж. Руссо. Водночас, концептуальні витоки ліберальної демократії вперше почали

формуватися в рамках індивідуалістських теорій демократії XVII–XVIII ст., але свого завершеного вигляду досягли у XIX ст. При цьому, режим ліберальної демократії, який з'єднав ідеали економічного лібералізму та політичної демократії, нині склався в США. В СРСР же режим тоталітарної демократії склався у добу культу особи Й. Сталіна. Причому, якщо тоталітарний вимір сталінського Радянського Союзу характеризується, принаймні, вождізмом і геноцидним характером масових репресій, то «радянська демократія» була втілена в активному залученні широких народних верств до масових судилищ над «ворогами народу».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С. Світова класична думка про державу і право: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 400 с.
2. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / [пер. з англ.]. Київ: Україна, 1999. 554 с.
3. Весоловські Т. Початок підготовки до виборів у США: що таке «кокуси» і яке це має значення / *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ssha-pidhotovka-do-vyboriv/30414801.html> (дата звернення: 28.03.2024).
4. Горбатенко В.П. Тоталітаризм. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6: Т-Я. С. 111-112.
5. Демиденко Г. За що стратили Сократа: хроніки найгучнішого суду, який тривав лише один день / *5 канал*. URL: <https://www.5.ua/svit/za-shcho-stratyly-sokrata-khroniky-paihuchnishohosudu-iauki-tryvav-lyshe-odyn-den-236922.html> (дата звернення: 26.03.2024).
6. Демократія. *Політологічна енциклопедія*: у 9 т. / уклад.: А.О. Карасевич і Л.С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О.О., 2016. Т. 2: Г-Є. С. 227-236.
7. Державознавство: підручник / за ред. Володимира Сухоноса. Суми: Університетська книга, 2021. 493 с.
8. Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юридичних вузів і факультетів / уклад. Г.Г. Демиденко. [2-ге вид., доп. і змін.]. Харків: Легас, 2002. 922 с.
9. Історія стародавнього світу: навчальний посібник: у 2 ч. / пер. з рос. О. В. Кравченка ; ред. Ю.С. Крушкол. Київ: Вища школа, 1976. Ч. 2: Стародавня Греція; Стародавній Рим. 415 с.
10. Історія України: навчальне видання / відп. ред. Ю. Сливка. [Вид. 3-тє, перероб. і доп.]. Львів: Світ, 2002. 520 с.
11. Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії / [пер. з нім. О. Мокровольський]. Львів: ВНТЛ-Класика, 2013. 139 с.
12. Конституції зарубіжних країн: навч. посібник / авт.-упоряд.: В.О. Серьогін, Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін. ; ред. В.О. Серьогін. Харків: ФІНН, 2009. 664 с.
13. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / за ред. Н.В. Мішиної і В.О. Міхальова. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 644 с.
14. Конституція України: за станом на 01 січня 2020 р. / *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 28.03.2024).
15. Коровкін Ф.П. Історія стародавнього світу: підручник для V класу / [пер. з рос. М.Ф. Лазоренка]. [16-те вид.]. Київ: Радянська школа, 1977. 232 с.
16. Литвин В.С. Політичні режими сучасності: інституційні та процесуальні виміри аналізу: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 632 с.
17. Лок Дж. Два трактати про врядування / [пер. з англ. О. Терех і Р. Димирець]. Київ: Основи, 2001. 265 с.
18. Мадіссон В.В., Горбатенко В.П. Авторитаризм. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 1: А-Г. С. 30.
19. Мурашин Г.О. Демократія. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. Т. 2 : Д-Й. С. 61-62.
20. Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / [Вид. 3-є, випр. і доп.]. Харків: ВД «ШКОЛА», 2010. 624 с.

21. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / [пер. з фр. О.І. Хоми]. Київ: Port-Royal, 2001. 348 с. (Філософські першоджерела).
22. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 368 с.
23. Скрипнюк О.В. Лібералізм. *Юридична енциклопедія: у 6 т.* / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3: К-М. С. 482-483.
24. Смелянський Ю. Вороги народу [Електронний ресурс] / *Майдан закордонних справ*. URL: <https://www.mfa.ua.org/uk/publications/vorohy-narodu> (дата звернення: 27.03.2024).
25. Сухонос В.В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму: монографія. Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. 336 с.
26. Сухонос В.В. Інститут глави держави в конституційному праві: монографія. Суми: УАБС НБУ, 2011. 339 с.
27. Сухонос В.В. Статус глави держави в умовах демократичного режиму. *Право України*. 2013. № 8. С. 106–113.
28. Сухонос В. В. Статус глави держави в умовах тоталітарного режиму. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2011. № 1 (4). С. 3–9.
29. Сухонос В.В. Суверенітет як чинник диференціації форми правління і політичного режиму в контексті загальнотеоретичної юриспруденції. *Правові горизонти / Legal horizons*. 2017. № 3 (16). С. 15–20.
30. Сухонос В.В., Сухонос В.В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми: монографія. Суми: Університетська книга, 2019. 288 с.
31. Сухонос В.В., Сухонос В.В. Правові засади формування та функціонування авторитарного режиму: антиномія лібералізму і тоталітаризму. *Право.ua*. 2022. № 1. С. 227–234.
32. Сухонос В.В., Сухонос В.В. Справа «Весна» як перша спроба антивоєнних сталінських репресій: історико-політичні витоки і практика правозастосування. *П'ятдесят п'яти економіко-правові дискусії: Матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (24 березня 2021 року)*. Львів: Наукова спільнота, 2021. С. 50–55.
33. Тимошенко В. Сталін теж думав, що він «назавжди» / *UKRINFORM*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1822188-stalin_teg_dumav_shcho_vin_nazavgdi_2029131.html (дата звернення: 26.03.2024).
34. Токвіль А. де. Про демократію в Америці / [пер. з фр. Г. Філіпчук та М. Москаленко]. Київ: Всесвіт, 1999. 590 с.
35. Трофимова З.В. Теорія держави і права: навчальний посібник для студентів та учнів. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. 176 с.
36. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
37. Федоришина К. Криза класичної концепції ліберальної демократії в умовах сучасних викликів. *Грані*. 2021. Т. 24 № 4. С. 48–55.
38. Федько В. 20 грудня 2018: 101 рік з дня створення Всеросійської Надзвичайної Комісії (20.12.1917) *Народний оглядач*. URL: <https://www.ar25.org/article/20-grudnya-2018-101-rik-z-dnya-stvorennua-vserosiyskoyi-nadzvychaynoyi-komisiyi-20121917> (дата звернення: 27.03.2024).
39. Хиля С.А. Психологічні ознаки людини тоталітарного політичного режиму: наукова рефлексія. *Соціально-політичні студії: Науковий альманах. Праці молодих науковців*. 2021. Вип. 5. С. 161–164.
40. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: навч. посібник: у 2 т. / ред. В.Д. Гончаренко. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 1998. Т. 2: Документи Нової і Новітньої історії. Бібліографія. 608 с.
41. Хрущов М.С. Про культ особи і його наслідки: доповідь ХХ з'їзду КПРС. *Про культ особи і його наслідки: Доповідь М. С. Хрущова на 20 З'їзді КПРС. Відкритий лист українських в'язнів до ООН*. Нью-Йорк: Пролог, 1959. С. 7–86 (Суспільно-політична бібліотека; ч. III).

42. Le Livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression / Nicolas Werth, Karel Bartosek, Stephane Courtois et etc. Paris: Robert Laffont, 1997. 923 p.
43. Lincoln A. Gettysburg Address (Gettysburg, Pennsylvania, November 19, 1863). *Speeches of the American presidents* / compiled by S. Anzovin and J. Podell. NY.: The H. W. Wilson Company, 1998. P. 193.
44. Mayer F.J., Steele J.T., Larsen J.T. Simple spherical ablative-implosion model. Ann Arbor: KMS Fusion, Inc.; Livermore: Lawrence Livermore Lab., 1980. 18 p.